

מדרשי תימן על האפטריות

תקציר

מדרשי תימן הם כנראה היצירה הספרותית-תורנית החשובה ביותר של יהודי תימן. רובם המכריע של המדרשים עוסקים בחמשת חומשי התורה, ומיעוטם בספרי הנביאים.

עם זאת, במהלך הדורות התחברו בתימן לא מעט מדרשים, חלקם ארוכים וחלקם קצרים, גם על ההפטרות או "הפטירות/אפטירות" בלשונם של בני תימן. מדרשים אלה לא נועדו לקריאה בציבור, אלא ללימוד ולעיון, ואפשר ששימשו רבנים ומלמדים בשיעוריהם ובדרשותיהם.

מדרשים אלה דומים במאפייניהם למדרשים על התורה, וניתן לחלק אותם לשלוש תקופות בהתאם לחלוקה הרווחת כיום במחקר: תקופת המדרשים הקלאסיים, תקופת המדרשים החדשים ותקופת המעבר בין שתי התקופות.

אולם בניגוד למדרשי תימן על התורה, שחלקם הגדול זכה למחקרים מעמיקים ולמהדורות משובחות, מדרשי תימן על ההפטרות כמעט שלא נחקרו ורק מיעוטם ראו אור בדפוס.

מאמר חלוצי זה מתאר את ההיסטוריה ואת ההתפתחות של תרגומי ההפטרות ופירושיהם בתימן. כמו כן הוא מציג פירושי הפטרות שכבר ראו אור בדפוס, כאלה שנחקרו מחקר ראשוני בלבד, אך עודם ספונים בכתבי יד בספריות ציבוריות ובידיים פרטיות, וכאלה שמעולם לא נחקרו ולא תוארו, ובוודאי שלא התפרסמו.

מילות מפתח: תימן, הפטרות, מדרשים, ערבית-יהודית.

התרגומים הארמיים לתורה ולהפטרות

מנהג קדום בכל קהילות ישראל לקרוא בתורה בציבור בשבתות ובימים טובים, ולאחר מכן לקרוא הפטרה, הלוקחה מספרי הנביאים. התקנה לקרוא בתורה קדומה ביותר, וחז"ל מייחסים אותה למשה רבנו:

משה התקין את ישראל שיהו קורין בתורה בשבתות ובימים טובים ובראשי חדשים ובחולו של מועד, שנאמר: "וידבר משה את מועדי ה' אל

בני ישראל" (ויק' כג, מד). עזרא התקין לישראל שיהו קורין בתורה בשני ובחמישי ובשבת במנחה.¹

לעומת זאת, קיימות מספר דעות בנוגע למועד שבו החל המנהג לקרוא את ההפטרה לאחר קריאת התורה. התלמוד מציין אומנם את סדר ההפטרות במועדים שונים,² אך מועד התחלתו של המנהג לקרוא את ההפטרה אינו מוסכם. לדעת פוסקי הלכה רבים, ובהם: ר' דוד אבודרהם, הב"ח והיעב"ץ, בזמן שלטון אנטיוכס נגזרה גזרה שאסרה על קריאה בתורה, ולכן נהגו היהודים לקרוא מתוך הנביאים בנושא דומה לזה של פרשת השבוע. הגזרה אומנם בטלה, אך לא כך המנהג.

בניגוד לכך, יש המקדימים את המנהג לקרוא את ההפטרה לתקופת עזרא, ויש המרחיקים לכת אפילו עד תקופת הנביאים. דעה אחרונה זו קושרת בין המנהג לקרוא את ההפטרה לבין המנהג לדרוש בשבת בבית הכנסת בין קריאת התורה לבין תפילת מוסף, במטרה לחזק את העם, לתקן את מצבו המוסרי והרוחני ולהבטיח לו עתיד טוב יותר, וזאת תוך ביסוס הדרשה על דברי הנביאים, שנאמרו למטרות אלו.³

קיימות מספר דעות באשר למקור השם "הפטרה". אליבא דר' דוד אבודרהם נקראת ההפטרה בשם זה מאחר שנפטרים בה מקריאת התורה, רוצה לומר, מלשון "פטר".⁴ לפי רבנו תום, החשוב שבבעלי התוספות (1100–1171), התיירו למתפללים להתחיל לדבר לאחר הקריאה בתורה, מלשון "יפטירו בשפה" (תהלים כב, ח) או מלשון "פטר רחם" (שמות יג, ב), וכן מלשון סילוק ופרידה מן הדבר, כגון: "ואין מפטירין אחר הפסח אפיקומין" (פסחים פרק י, משנה ח). רוצה לומר, לאחר שקראו את ההפטרה נסתלקו מתפילת שחרית, ורק אחרי קריאת ההפטרה מתחילים בתפילת מוסף. לשיטת הבלשן ואיש המסורה רבי אליה בן אשר הלוי

1 תלמוד ירושלמי, מסכת מגילה פ"ד, ה"א, וכן: תלמוד בבלי, מסכת בבא קמא פב ע"א; רמב"ם, הלכות תפילה וברכת כהנים, מהדורת הרב יוסף קאפח, פ"ב, ה"א. על הדעות השונות בדבר פרטי התקנה, ראו: רחמים שר-שלום, "הקריאה בתורה בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", סיני קכג–קכד (תש"ס), עמ' תרכ–תרמב.

2 בבלי, מסכת מגילה לא ע"א: "תי"ר בפסח קורין בפרשת מועדות ומפטירין בפסח גלגל (יהו' ה, י), והאידיא דאיכא תרי יומי יומא קמא בפסח גלגל ולמחר בפסח יאשיהו (מל"ב כג, טז), ושאר ימות הפסח מלקט וקורא מענינו של פסח" וכו'.

3 שמואל וינגרטון, "ראשיתן של ההפטרות. מתי התחילו בהן", סיני פג (תשל"ח), עמ' 105–136.

4 אבודרהם, ר' דוד בן יוסף, ספר אבודרהם השלם המנוקד, חלק א', ירושלים תשנ"ה, עמ' קפט–קצ.

לויטה אשכנזי, המוכר יותר בכינויו רבי אליהו בחור (1469–1549), המילה "הפטרה" היא צורת מקור בבניין הפעיל, ועניינה "הפסקה". הסבר נוסף מבוסס על כמה כתבי-יד בגניזת קהיר, הכוללים רשימות של הפטרות לפי מנהג ארץ ישראל, ובהם נכתבה במקום המילה "הפטרה" המילה "אשלמתא", רוצה לומר, הקריאה בנביאים היא ההשלמה של הקריאה בתורה.⁵ יצוין, כי בני תימן נוהגים לקרוא להפטרה בשם "אפֿטֿרָה", ובריבוי "אפֿטֿריות".⁶

בימי עזרא החלו גם לתרגם את התורה ואת ההפטרה ללשון ארמית, וכשקראו אותן בציבור, היו קוראים פסוק ותרגומו בציוד, תרגום אונקלוס לתורה ותרגום יונתן בן עוזיאל להפטרה:

מימות עזרא נהגו שיהא שם תרגמן מתרגם לעם מה שהקורא קורא בתורה כדי שיבינו העם ענין הדברים.⁷ והקורא קורא פסוק אחד בלבד ושותק עד שיתרגם אותו התרגמן, וחוזר וקורא פסוק שני. ואין הקורא רשאי לקרות לתרגמן יותר מפסוק אחד.⁸

כידוע, את התרגום הארמי לתורה חיבר אונקלוס, ואילו את התרגום הארמי לנביאים חיבר יונתן בן עוזיאל. אולם בעוד שתרגום אונקלוס נכתב בארמית בבליית, תרגום יונתן נכתב בארמית גלילית. זאת ועוד, תרגום אונקלוס הוא תרגום מילולי הצמוד למקור העברי, למעט תרגום קטעי השירה שבתורה, ואילו תרגום יונתן נחשב תרגום חופשי יותר וכולל בתוכו מדרשים ואגדות.⁹ המנהג לקרוא את התרגום בציבור התקיים במשך מאות שנים, אולם כבר בסוף ימי הבית השני היו שביקשו לבטל אותו: "וכאשר יצאו המינים בסוף ימי

5 יששכר יעקבסון, חזון המקרא: סוגיות בתנ"ך על פי עיונים בהפטרות השנה, תל-אביב תשמ"ט, ח"א, עמ' 18–22.

6 או: "הפטרה" – "הפטרויות", ראו: יהודה רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 20.

7 מהמילים "כדי שיבינו העם ענין הדברים" הרב קאפח מדייק, "כי אין התרגום כדי להבין את המילים אלא את הענין, כלומר קבלת חז"ל כפי שקיבלו ממשוה בפירושי התורה, והיינו תורה שבע"פ" (ראו המקור בהערה הבאה, רמב"ם, הלכות תפילה וברכת כהנים, הערה כד).

8 רמב"ם, הלכות תפילה וברכת כהנים, פ"ב, הלכה י. להלכות נוספות בעניין זה ראו שם בהמשך. על קדמותו של תרגום אונקלוס ראו: ש' לאופר, שניים מקרא ואחד תרגום, בני-ברק תש"ן; רפאל בנימין פוזן, "תרגום מסיני", סידרא טו [תשנ"ט], עמ' 95–110, וכן: מ' הכהן, "שנים מקרא אחד תרגום ואחד מפרשים", מחניים 4 (תשנ"ג), עמ' 394–407; חיים טלבי, וזאת התורה, ירושלים תשע"ז, עמ' 545–584.

9 ראו למשל: רפאל בנימין פוזן, "תרגום אונקלוס", מחניים 3 (תשנ"ג), עמ' 50–60.

הבית השני וכפרו בתורה שבע"פ בטלו את התרגום, והם הם שהתחילו בביטולו בעת קריאת התורה".¹⁰

גם בתקופת הגאונים נשמעו בכמה מקהילות ישראל קריאה לבטל את המנהג, אך הגאונים פעלו באופן נמרץ כדי לשמור עליו, משום שייחסו לו חשיבות רבה. כך, למשל, כתב רב עמרם גאון, כי התרגום הוא מצווה מהתורה, ובאחת מתשובותיו כתב בלשון חריפה: "חייבים לתרגם, אבל אם אין מתרגמין להכעיס (גרסה אחרת: "כלום"), בני נידוי הן". דוגמה נוספת היא תשובתו של רב האי גאון לבני ספרד, שביקשו לבטל את המנהג, ובה כתב, שזו תקנת הנביאים ולפיכך אין להם רשות לבטלה.¹¹

גם בימי הביניים לא חסרו דוגמאות לקהילות שלמות בגלות שניסו לבטל את המנהג לקרוא את התרגום בציבור, כיוון שלא ראו בו עוד צורך. דוגמה מפורסמת לעניין זה התרחשה בתקופתו של ר' יהודה אבן קורִיֶשׁ [להלן: ריב"ק], מילונאי, מדקדק ופייטן שחי בצפון אפריקה במאה העשירית.¹² לריב"ק נודע, כי יהודי העיר פאס שבמרקו מבקשים לבטל את המנהג שהיה נקוט בידיהם במשך שנים רבות, לקרוא את התרגום בבתי הכנסיות. באיגרת¹³ ששלח ריב"ק ליהודי העיר פאס הוא קורא להם לא לזנוח את מנהג אבותיהם, שיש בו תועלת מרובה. בראש האיגרת מצוינת מטרתו: "איגרת יהודה בן קריש אל קהילת יהודי פאס, כדי לעודד את לימוד ה'תרגום', לעורר את החפץ בו, לגרום להפקת רצון ממעלותיו ולגנות את הזנחתו". בהמשך מסביר ריב"ק את הרקע לכתיבת האיגרת ואת מטרת כתיבתה:

- 10 רמב"ם, הלכות תפילה וברכת כהנים, פ"ב, הלכה י, הערה כד.
- 11 על תגובותיהם של הגאונים לניסיונות לבטל את המנהג לקרוא את התרגום בציבור, ראו: הרב רצון ערוסי, "קריאת תרגום התורה וההפטרה בציבור", סיני פח (תשמ"א), עמ' 219–238. על תופעה זו בקהילות אשכנז ראו בהרחבה: יוסף פרץ, "שניים מקרא ואחד תרגום לאור הממצא בכתבי היד האשכנזיים של התורה בימי הביניים", לשון ומסורה, הוצאת מכללת אורות ישראל, תשע"ט, עמ' 471–481.
- 12 על ר"י אבן קורייש, מקומו, זמנו וחיבורו, ראו בהרחבה: דן בקר, הירסאלה' של יהודה בן קורִיֶשׁ – מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשמ"ד. על עקבות חיבוריו בגניזה הקהירית, ראו: Dan Becker, "Traces of Judah Ibn Quraysh in Manuscripts particularly in Genizah Fragments", in J. Blau & S. C. Reif (eds.), *Genizah Research after Ninety Years: The Case of Judaeo-Arabic*, Cambridge 1992, pp. 14–21.
- 13 בלשון הערבית "ירסאלה", ומכאן גם שם החיבור. עם זאת יש לציין, שבימי-הביניים הייתה למילה "ירסאלה" גם משמעות של "ספר", ולכן אין להתפלל שלפנינו "איגרת" שהיא למעשה ספר, והמשתרעת על פני עשרות רבות של דפים.

ראיתי כי הפסקתם את המנהג לקרוא בתרגום הארמי של התורה בבתי הכנסת שלכם, ונשמעתם בדבר הזנחתו לְבוּרִים שבכם, הטוענים, כי אין הם זקוקים לו, ואת כל הלשון העברית הם יודעים בלעדיו. ואפילו סיפרו לי אנשים מכם, כי הם לא קראו מעולם את ה"תרגום" לתורה ולא לנביאים.

וה"תרגום", יחונכם האל, הוא דבר שלא הניחוהו קודמיכם, לא דחו אותו קדמוניכם, לא פסקו ללמוד אותו חכמיכם, לא ויתרו עליו ראשוניכם, לא נעלמה תועלתו מאבותיכם, לא זלזלו בלימודו קודמיכם בעיראק, במצרים, באפריקה ובספרד...

מפני זאת¹⁴ החלטתי לחבר את הספר הזה לאנשי הבינה ולבעלי הדעת, כדי שיִדְעו, כי כל לשון הקודש המצויה במקרא, נפוצו בה מילים ארמיות, נתערבו בה מילים ערביות... הגורם לדמיון הזה והסיבה להתערבות הזאת לא היו אלא קרבת השכנות של הארצות וקרבת היחש.¹⁵

תופעה דוגמת זו המתוארת באיגרתו של ריב"ק לא הייתה קיימת בתימן. למעשה, יהודי תימן לא ביטלו את המנהג לקרוא את התרגום הארמי לתורה ולנביאים והמשיכו לשמר אותו עד ימינו. כך מתאר "ראש המדברים" של חכמי תימן בדורנו את ההתנהלות בבית הכנסת בשבת לאחר תפילת שחרית:

לאחר תפילת שחרית אומר החזן "אתה הראית לדעת" בקול גבוה ומסולסל, מוציאים ספר תורה מן ההיכל וקוראים בו שבעה קוראים, כהן תחילה ואחריו לוי ואחריו ישראלים, כל אחד קורא הוא בעצמו את קריאתו. וליד התיבה עומד אחד הילדים ומתרגם אחרי הקורא פסוק.¹⁶

14 ריב"ק מספר, כי הסביר לאחד מאלה שהתגאו בכך שאינם מכירים את התרגום הארמי על מעלות התרגום, וכתוצאה מכך הוא שינה את טעמו.

15 הרסאלה (לעיל הערה 12), עמ' 116 (מקור ערבי-יהודי) ועמ' 117 (תרגום לעברית). חוקרים רבים הסיקו מדבריו האחרונים של ריב"ק וממקומות אחרים בחיבורו, שמטרתו העיקרית הייתה לחבר חיבור, המשווה באופן שיטתי את הלשון העברית המקראית ללשון חכמים, ללשון הארמית וללשון הערבית, כדי להיעזר בהן בביאור מילים קשות ויחידאיות במקרא. ואכן, ה"רסאלה" היא "החיבור הראשון העוסק עיסוק מסודר ומדעי בבלשנות המשווה בתוך הבלשנות העברית" (שם, עמ' 19–20).

16 הרב יוסף קאפח, הליכות תימן – חיי היהודים בצנעא ובנותיה, בעריכת ישראל ישעיהו, ירושלים תשס"ז, עמ' 27–28.

בימים שבהם קוראים בתורה [...] בשבתות ובחגים עומד נער, כבן שש-שבע או שמונה שנים, ומתרגם תרגום אונקלוס, אחרי הקורא, פסוק פסוק. תרגום הפרשה וההפטרה עובר בין ילדי המתפללים ללא יוצא מן הכלל. כן נותנים לנערים לפי התור את אחד המברכים [...] כדי להרגילם לקרוא בתורה. נער שעלה השבת לקרוא בתורה הוא מתרגם את ההפטרה ולשבת הבאה מתרגם את פרשת השבוע [...] כשגומר המתרגם של ההפטרה את תרגום הפסוק האחרון אומר: "על דא יתברך וישתבח שמיא רבא קדישא, די לעילא חיא וקיימא, מברך הוא לעלם ולעלמי עלמיא".¹⁷

וכך תיאר את סדר הקריאה בתורה ובהפטרה הרב הראשי האחרון של גולת תימן, הרב עמרם בן הרב יחיאל קרח:

כל מי שיגיע סדרו לקרות בספר תורה, החזן קורא לו בשמו והוא עולה ומברך וקורא בעצמו, וגנאי הוא לעולה אם יברך והחזן קורא [...] זהירים לשנות הפרשה שמו"ת [= שניים מקרא ואחד תרגום] בכל שבוע, ולכן רובם בקיאים לקרות בדקדוק שלם... בזמן שתהיה רווחה בהכנסות בית הכנסת יותר על ההוצאות, בתחילה קונים בנותר סדור תפילה בכתב יד כמנהג אותה בית כנסת, שיהיה מוכן לכל [= שליח ציבור] היורד לפני התיבה, ות"א [= ותרגום אונקלוס] על פרשיות התורה, ושני כרכים הפטריות כל השנה, אחד מקרא ואחד ת"י [= תרגום יונתן] שיהיו מזומנים לקורא ההפטרה ולמתרגם בציבור.¹⁸

ניתן להניח, שהגורם המרכזי לתרגום ההפטרות בימי עזרא היה הצורך הטבעי להבין אותן, והוא זה, שככל הנראה, הוביל להתפתחות הזיאנר הספרותי של פירוש ההפטרות. אומנם קיימת ספרות ענפה של פירושים לספרי הנביאים, ראשונים ואחרונים, שמהם לקוחות ההפטרות, אולם קהילות יהודיות שונות לא הסתפקו בכך ורצו שיהיה להן ספר מיוחד ובו הפטרות השנה עם הפירושים, ככל הנראה בשל הנוחות והזמינות שספר זה מציע, כדי ללמוד ממנו או כדי לדרוש ממנו, בהתאם לפרשיות השנה והפטרותיהן. ואכן, נראה שזיאנר זה רווח כל כך בימי הביניים, עד שחכם שהיה כותב פירוש לתורה או לנביאים ראשונים ואחרונים, היה כותב בנוסף גם פירוש להפטרות. כך נהגו למשל, ר' תנחום

17 שם, עמ' 102.

18 הרב עמרם קרח, סערת תימן – קורות יהודי תימן, אורחות חייהם ומסורת אבותם, בעריכת מאיר קורח, ירושלים תשנ"ג, עמ' קח.

הירושלמי, הפרשן והמילונאי בן המאה השלוש-עשרה, שכתב פירוש בערבית-יהודית לנביאים ראשונים ואחרונים וגם פירוש להפטרות השבת; ר' זכריה הרופא התימני (המאה החמש-עשרה), שחיבר פירוש לתורה בשם "מדרש החפץ", וכן פירוש להפטרות השבת,¹⁹ וכך נהג גם ר' אברהם בן שלמה התימני, שכתב פירוש להפטרות לצד פירוש לנביאים ראשונים ואחרונים.²⁰

פירושים להפטרות היו נפוצים מאוד בתימן.²¹ נראה, כי השמירה על המסורת הבבלית בכלל, ועל המנהג לתרגם לארמית את הפטרות השבת והמועדים בפרט, היא אשר גרמה לכך שיהודי תימן ראו ערך חשוב בהבנת הפטרות ובפירושו, ומשום כך כתבו להן פירושים רבים. כמו כן היה נהוג, שנערים בתחילת לימודם היו מעתיקים סידור תפילה או פירוש להפטרות, אשר שימשו אותם ואת בני ביתם.²² מצב עניינים זה גרם לכך, שבתימן נמצאו חיבורים רבים המשתייכים לסוגה הספרותית הזאת.

המאפיינים הבולטים של מדרשי תימן על הפטרות אינם שונים בהרבה מהמאפיינים של מדרשי תימן על חמשת חומשי התורה.²³ באופן כללי אפשר לתאר אותם כפירושים לקטניים, המבוססים על מקורות שונים. עם זאת הפירושים שונים זה מזה, וכל מחבר ליקט כפי רצונו ועל פי נטיותיו.²⁴

19 על פירוש זה ועל מחברו, ראו להלן.

20 על פירוש זה, ראו להלן.

21 יש לציין כי הפטריות הנקראות בתימן שונות לעיתים מההפטרות הנקראות בשאר הקהילות. כך, למשל, להפטר פרשת "שמות" האשכנזים מפטירים בספר ישעיהו (כו, ו – כח, יג ויש המוסיפים גם בישעיהו כט, כב-ג); הספרדים מפטירים בספר ירמיהו (א, א – ב, ג), ואילו התימנים מפטירים בספר יחזקאל (טז, א – יד).

22 מיכאל ריגלר, "קולופונים של כתבי-יד כמקור לתולדות הספר והסופרים מתימן", בתוך: יהודית דישון ואפרים חזן (עורכים), מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, רמת-גן תשנ"א, עמ' 162-163.

23 לסקירה מקיפה על מדרשי תימן ועל ערכם, ראו: שאול ליברמן, מדרשי תימן – הרצאה על מדרשי תימן, על מהותם וערכם, ירושלים תרנ"ן; Tzvi Langermann, *Yemenite Midrash: Philosophical Commentaries on the Torah*, New-York 1996

24 על האופי האישי של הילקוטים והמדרשים בתימן ראו עוד במבואו של יהודה רצהבי על המהרי"ץ וחיבוריו, בתוך: שמעון בן שמואל נג'אר (עורך), חמש מגילות – מקרא, תרגום, תפסיר עם פירושים, ירושלים תש"ל. על מאפייניו של המדרש התימני, ראו עוד: מאיר חבצלת ויוסף טובי (מהדירים), שואל ומשיב: פירוש מדרשי-אלגורי על התורה ועל האפטריות, תל-אביב תשס"ו, עמ' 10-14.

במספר מחקרים שפרסמתי בשנים האחרונות²⁵ הראיתי, כי יש לחלק את מדרשי תימן על פי מאפייניהם הבולטים לשלוש תקופות עיקריות: תקופת המדרשים הקלאסיים, שכונסו בעיקר בין המאה השלוש-עשרה למאה החמש-עשרה; תקופת המדרשים החדשים, שכונסו בעיקר בין המאה השש-עשרה למאה התשע-עשרה, ותקופת הביניים.

ההבדלים בין המדרשים הקלאסיים למדרשים החדשים מהותיים ויסודיים: הראשונים מתרכזים בפשט, באגדה ובהלכה, ואילו האחרונים נוטים אל הסוד, הרמז והנוטריקון; הראשונים (למעט "מדרש הגדול") כתובים בלשון הערבית-היהודית²⁶ לצד הלשון העברית,²⁷ שואבים ממקורות קדומים וכוללים גם מקורות זרים שאינם יהודים, שעה שהאחרונים כתובים בלשון העברית בלבד, כמעט ללא עירוב הלשון הערבית, למעט משפטים ספורים, תרגומי מילים בודדות או ציטוטים מביאוריו של רס"ג.²⁸

- 25 א' שלוסברג, פירוש ר' אברהם בן שלמה התימני לספר ישעיהו, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן תשע"ה, מבוא, עמ' 27–30; E. Schlossberg, "Between Old and New in Yemenite Midrashic Literature", *Review of Rabbinical Judaism*, 23 (2020), pp. 74–87; א' שלוסברג, "מדרשי תימן – בין ישן לחדש", מדעי היהדות 54 (תש"פ), עמ' 215–244; البعز شلوسبرغ, "خلفية تطور تفاسير التوراة في اليمن", *المجلة* [= אלמגילה – כתב העת של "האקדמיה ללשון הערבית בישראל"] 13 (2022), עמ' 79–116.
- 26 על הלשון הערבית-היהודית, הנכתבת באותיות עבריות, ועל צמיחתה, ראו: J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic - A Study of the Origins of Middle Arabic*, Oxford 1965 [rep. Jerusalem 1981]; על דקדוקה של הערבית-היהודית, ראו: הנ"ל, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב [מהדורה שנייה ומורחבת: ירושלים תש"ס]; על מילונה של הערבית-היהודית, ראו: הנ"ל, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.
- 27 השילוב של כתיבה בעברית ובערבית ייחודי לתימן. באשכנז, בצרפת ובביזנטיון כתבו היהודים את חיבוריהם בלשון העברית. לעומת זאת בספרד, במצרים, בצפון אפריקה ולמעשה בכל הארצות שהיו תחת שלטון האסלאם, כתבו היהודים את מרבית חיבוריהם (למעט שירה) בלשון הערבית-היהודית, דהיינו בלשון הערבית, אך באותיות עבריות (למעט הקראים בתקופה מסוימת, שכתבו באותיות ערביות כדי להתבדל מן ה"רביניים"). רק בתימן נהגו היהודים לשלב בחיבור אחד את הלשון העברית ואת הלשון הערבית-היהודית, לעיתים אף באותה פסקה ובאותו משפט. לכן מותר להניח, שחיבור שלנו בלולה עברית וערבית זו לצד זו, קרוב לוודאי שמוצאו מתימן.
- 28 יהודה רצהבי, "ספרות יהודי תימן", תימא ה (תשנ"ו), עמ' 10–13. על השימוש שעשו מחבריהם של המדרשים המאוחרים בפירושי רס"ג, ראו: א' שלוסברג, "פירושי רס"ג במדרשי תימן המאוחרים", מ' בר-אשר וח"א כהן (עורכים), *משפאת אהרן*: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, ירושלים תש"ע, עמ' 498–521.

גולת הכותרת של היצירה המדרשית של יהודי תימן בתקופה הקלאסית, ולמעשה בכל תולדותיה, היא "מדרש הגדול", שחיבר במאה הארבע-עשרה ר' דוד עדני.²⁹ שלא כמדרשים התימניים הקלאסיים האחרים, מדרש זה נכתב אך ורק בלשון העברית. חשיבותו רבה בשל אוספי המדרש העתיקים שהיו לנגד עיני מחברו אך אבדו ברבות הימים, וכמעט כל מדרשי תימן מסתמכים עליו. במקרים רבים מאמרי התנאים והאמוראים שהיו לפניו שונים בגרסאותיהם מאלו המצויות בדינו. עם זאת, הוא מציין את מקורותיו לעיתים רחוקות בלבד, ובכך הוא נוהג כמנהג הרמב"ם בחיבורו "משנה תורה".

מדרשים חשובים נוספים מן התקופה הראשונה הם "מאור האפלה", שחיבר בשנת 1329 ר' נתנאל בן ישועה,³⁰ "מדרש החפץ", שחיבר בשנת 1427 ר' זכריה הרופא³¹ ו"נר השכלים", שחיבר במאה החמש-עשרה ר' אבו מנצור דמארי.³²

המדרשים והילקוטים החדשים שצמחו בתימן מן המאה השש-עשרה עד המאה התשע-עשרה הם תוצאה של פירושים לתורה שבדפוס, דוגמת פירושו של רבנו בחיי, ובתקופה מאוחרת יותר גם "נחל קדומים" מאת החיד"א. כל מדרשי תימן הישנים נדחקו מפני פירושים חדשים אלה, ובעקבותיהם נתחברו הילקוטים החדשים, שכמות החידושים של בני תימן שבהם מבוטלת. היסוד הפשטני במדרשים החדשים כמעט שנעלם, ואת מקומו תפסו הנוטריקון, הסוד

29 "מדרש הגדול" יצא לאור בכמה מהדורות: ספר בראשית – מהדורת מרדכי מרגליות, ירושלים תשי"ז; ספר שמות – מהדורת מרגליות, ירושלים תשס"ז; ספר ויקרא – מהדורת עדין שטיינזלץ, ירושלים תשל"ו; ספר במדבר – מהדורת צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשכ"ז; ספר דברים – מהדורת שלמה פיש, ירושלים תשל"ג. על זהות מחברו של "מדרש הגדול" ראו ע' שטיינזלץ, "דרכי החריזה במדרש הגדול", תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 94–97; ש' מורג, "דרכי החריזה של משוררי תימן ושאלת ייחוסו של מדרש הגדול לר' דוד אלעדני", תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 257–262; י' רצהבי, "על מחברו של 'מדרש הגדול'", תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 263–271; ח' ילון, "מי הוא מחברו של מדרש הגדול", פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 134–138; לנגרמן, המדרש התימני (ראו לעיל הערה 23), עמ' 267–268.

30 יצא לאור על ידי הרב יוסף קאפח (מאור האפילה, ירושלים תשי"ז). לפרטים נוספים עיינו לנגרמן, שם, עמ' 265–266.

31 יצא לאור על ידי מאיר חבצלת (בראשית-שמות, ירושלים תשנ"א; ויקרא-דברים, ירושלים תשנ"ב).

32 שמו העברי של המחבר הוא ר' חוטר בן שלמה, ושמו הערבי המלא: מנצור בן סלימאן אלד'מארי. עליו ועל חיבוריו ראו D. R. Blumenthal, *The Commentary of R. Hoter ben Shelomo to the Thirteen Principles of Maimonides*, Leiden 1974. *idem.*, *The Philosophic Questions and Answers of Hoter Ben Shelomo*, Leiden 1981; י' טובי, "רבי חוטר בן שלמה: חייו ותקופתו", בתוך: בלומנטל, שו"ת חוטר (שם), נספח 1, עמ' 388–396.

והאלגוריה. הסממן החיצוני של מדרשים אלה הוא היעדר כמעט מוחלט של הלשון הערבית, לפי שהמקורות שבהם השתמשו מלקטי המדרשים נכתבו אף הם בלשון העברית, ומשום שחיבורים דוגמת אלה של גאוני בבל ושל חכמי ספרד כמעט לא נכללו בהם.³³ חיבור בולט מתקופה זו הוא "סגולת ישראל" לר' ישראל הכהן, שהוא למעשה פירוש ל"מדרש הגדול", בעיקר על דרך הסוד.³⁴

שני החיבורים הנחשבים למבשרי ראשיתה של תקופה זו הם "צידה לדרך" לר' יחיא אלצ'אהרי³⁵ (נפטר בשנת 1583 לערך) ו"חמדת ימים" לר' שלם שבזי (נפטר בשנת 1686 לערך).³⁶ שני המחברים כללו בחיבוריהם מקורות שונים שנדמנו להם, ובראשם ספר "הזוהר" וספרי המקובלים הראשונים.

עם זאת מצויים גם חיבורים המייצגים את "תקופת הביניים", היינו את תקופת המעבר מהמדרשים הקלאסיים למדרשים החדשים. המדרשים מדור הביניים מתאפיינים בכך שפרשנות הפשט והדרש ופרשנות הסוד והרמז מצויות בהם זו לצד זו, לשונם ערבית משולבת בעברית בשיעורים משתנים, ודרשות חז"ל וביאוריהם של גאוני בבל וחכמי ספרד מצוטטים בהם לצד ביאורים, גימטריות ונוטריקונים של חכמי הסוד והקבלה.

- 33 רצהבי, ספרות יהודי תימן (לעיל הערה 28), עמ' 13.
- 34 ר' ישראל ברי שלמה הכהן חי בעיירה צ'וביירה שבדרום תימן בסוף המאה ה-16 ובמחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה. בפירוש זה (מהדורת שלמה צדוק צפר, ירושלים תשנ"ד) מרובים גם הביאורים על דרך הגימטריה, הנוטריקון וראשי התיבות, המאפיינים את המדרשים המאוחרים. וראו עוד מ' ליהמן, "סגולת ישראל": פירוש אליגורי מתימן למדרש הגדול", הגות עברית באמריקה, א (תשל"ב), עמ' 397-420.
- 35 נדפס לראשונה בתוך חומש בית דוד ושלמה, מהדורת יוסף חסיד, ירושלים תשכ"ד, ובשנית בתוך תאגי חמשה חמשי תורה עם פירושים וספר אבקות רוכל... כולל... צידה לדרך פירוש רבי זכריה אלצ'אהרי זצ"ל, מהדורת יוסף חסיד, ירושלים תשנ"א. על תולדותיו של אלצ'אהרי ראו במבואו של שמעון גרידי (שם, עמ' עה-עו במספור רצוף מתחילת הספר) וכן במבואו של יהודה רצהבי לספרו של אלצ'אהרי, "ספר המוסר" (י' רצהבי, ספר המוסר: מחברות ר' זכריה אלצ'אהרי, ירושלים תשכ"ה, עמ' 9-47). למחקרים נוספים על אלצ'אהרי ויצירתו, ראו: ח' מזוז, "הבטים פולמוסיים עם האסלאם במחברת השביעית ביספר המוסר" לר' זכריה אלצ'אהרי", תימא טו (תשע"ח), עמ' 61-80; ע' רצון, "מוטיב ההתחפשות ביספר המוסר לר' זכריה אלצ'אהרי", תימא טו (תשע"ח), עמ' 81-98.
- 36 החיבור יצא לאור לראשונה בירושלים בשנים תרמ"ג-תרמ"ה, בשנית בשנת תשט"ז, ובשלישית בשנת תשל"ז. לסיכומה של המחלוקת בין החוקרים והחכמים בשאלת ייחוסו של הספר לרי"ש שבזי ראו: י' טובי, "לזיהוי מחבר מדרש 'חמדת ימים'", תגים ג-ד (תשל"ב), עמ' 63-72; וראו תגובתו של רצהבי שם, עמ' 73-74, וכן במבואו של שמעון גרידי למהדורה האחרונה שנדפסה בתשל"ז.

חיבורים המייצגים את תקופת הביניים הם, למשל, פירוש רב ההיקף של ר' אברהם בן שלמה [= להלן ראב"ש] על נביאים ראשונים ואחרונים ועל האפטריות,³⁷ מדרש "שואל ומשיב", שהוא פירוש מדרשי-אלגורי על התורה ועל האפטריות,³⁸ ומדרש תורה אנונימי שעדיין לא ראה אור בדפוס ונמצא בכתב היד British Library Or. 1481.³⁹ שניים ממדרשים אלה כבר ראו אור בדפוס, אחד ("שואל ומשיב") במלואו ואחד (פירוש ראב"ש) בחלקו, והשלישי עודנו בכתב יד שאני שוקד על ההדרתו ועל פרסומו בדפוס.

במאמר זה אתייחס אך ורק למדרשי ההפטרות ולמאפייניהם, אף שכאמור, הם קיימים גם במדרשי התורה.

כבר בתקופת הגאונים מותר היה לתרגם את ההפטרות לשפות שונות, ולא רק לארמית. כך, למשל, התיר רב עמרם גאון לקהילות היהודיות שהעברית והארמית לא היו מובנות בהן, לתרגם את הפרשה לשפת המקום, וזאת בהסתמכו על רב נטרונאי גאון: "ואם יש מקום שרוצים, יעמוד אחר, חוץ ממתרגם, ויפרש להם בלשונם".⁴⁰

עם זאת, אין עדות לכך שיהודי תימן תרגמו בציבור את פסוקי ההפטרות לערבית, שהרי אפילו התרגום הערבי של רס"ג, שבגלל חשיבותו בקרב יהודי תימן נכתב (ואחר כך נדפס) בחומש התימני, הידוע בכינויו "תאג" [= כתא], בסמוך לתרגום הארמי, לא נקרא בבית הכנסת בזמן קריאת התורה או ההפטרות. אשר על כן נראה, שפירושי ההפטרות לא נועדו לקריאה בציבור, אלא ללימוד ולהבנת דברי הנביאים. כמו כן ייתכן, שהפירושים הללו שימשו את הרבנים ואת

37 ראו עליו להלן.

38 מ' חבצלת וי' טובי (מהדירים), שואל ומשיב – פירוש מדרשי-אלגורי על התורה ועל האפטריות, תל אביב תשס"ו. ראו עליו עוד להלן.

39 מספרו בקטלוג של מרגליות: 368. סימנו במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד האוניברסיטה העברית בירושלים [להלן: מתכ"י]: ס' 5988. ראו עליו עוד להלן.

40 סדר רב עמרם גאון, מהדורת גולדשמיט, ירושלים תשל"ב, עמ' עז. ידוע לנו גם על קהילות נוספות אשר עשו שימוש בהיתר זה. כך למשל תקנות קהילת אביניון שבדרום צרפת משנת 1558 מחייבות את הדרשנים לתרגם את הפרשה ואת ההפטרות בכל שבת ויום טוב ללשון הפרובנסלית (חירם פרי, "התפילה והפיוט בלשון-לעז בימי הביניים", תרביץ כד [תשט"ו], עמ' 426–460). וראו גם: פרץ, שניים מקרא ואחד תרגום (לעיל הערה 11), ובמיוחד עמ' 474 ואילך.

מגידי השיעורים לאמירת דברי תורה בציבור, למשל בסעודות חול, בשבת, בסעודות מצווה ובשמחות.⁴¹

כידוע, למילה "מדרש" יש שתי משמעויות. הראשונה קדומה יותר, והיא דרך לימוד של כתבי הקודש. המשמעות השנייה, המאוחרת יותר, היא: "כינוי שנתקבל עם הזמן (בעיקר בידי מעתיקים ומדפיסים) לספר הכולל בתוכו את דבריהם של חז"ל. במקרה זה ניתן להמיר את המילה 'מדרש' במונחים מקבילים לה: ספר, ילקוט, אוסף, וכל כיוצא באלה".⁴² מכאן גם ההתייחסות אל "מדרשי תימן" כאל פירושים, הן על התורה הן על ספרי הנביאים, שהרי בפועל הם ביאורים המלוקטים מדרשות של חז"ל, מהתרגומים הארמיים, מדברי הגאונים ומביאורי הראשונים.

חלק ניכר ממדרשי תימן על התורה כלל ביאורים רק על חמשת חומשי התורה, אך חלקם כלל ביאורים הן על חמשת חומשי התורה הן על הפטרות. עם זאת, מדרשים רבים יוחדו מלכתחילה לביאור הפטרות בלבד. ואכן, הגדרת חיבור באמצעות השם "פירוש אפטריות" רווחת בפייהם של יהודי תימן עד ימינו אלה.

כאמור, רבים ממדרשי תימן החשובים והמוכרים לא כללו פירוש להפטרות. כך, למשל, המדרש התימני החשוב ביותר, "מדרש הגדול", אשר רוב מדרשי תימן מיוסדים עליו ועל מסורותיו ומקורותיו. כך גם באשר למדרש "מאור האפלה", שנתחבר בשנת 1329 על ידי ר' נתנאל בן ישועה, ו"ינר השכלים", שנתחבר במאה החמש-עשרה על ידי ר' אבו מנצור דימארי.

חלק מהמדרשים על הפטרות ראה אור בדפוס, וחלק אחר עודנו ספון בכתב-יד. להלן כמה דוגמאות לפירושי הפטרות מתימן שכבר נדפסו, ותחילה למדרשים הכוללים פירושים על התורה ועל הפטרות גם יחד:

41 דברי תורה אלה נקראו בפי יהודי תימן "קישור", מכיוון שהם מקשרים בין האוכל החומרי לאוכל הרוחני, או "טעם", מכיוון שהם נותנים טעם רוחני לאוכל החומרי (רצהבי, אוצר [לעיל הערה 6], עמ' 113 [הערך "טעם"] ועמ' 254 [הערך "קישור"]); הנ"ל, "הליכות קדם במשכנות תימן", בתוך: שלום סרי וישראל קיסר (עורכים), הליכות קדם במשכנות תימן, תל-אביב תשס"ו, עמ' 23.

42 ענת רייזל, מבוא למדרשים, אלון שבות תשע"א, עמ' 14.

מדרש "אלביאן" [= "הביאור"]

נתחבר בשנת 1441 על ידי ר' סעדיה בן דוד ד'מארי.⁴³ כולל פירוש על התורה ועל ההפטריות. המחבר מרבה להשתמש בחיבוריו של הרמב"ם: "ספר המצוות", פירוש המשנה, אגרות הרמב"ם, "משנה תורה" ו"מורה נבוכים". על בקיאותו בחיבורי הרמב"ם כותב המהדיר, הרב יוסף קאפח: "דברי הרמב"ם יוצאין מפיו מפורשים, ומקרים רבים שהרמב"ם קיצר וסתם את הדברים, בפרט בענייני מחשבה, מחברנו מנסה לפתור את אשר סתם הרמב"ם".⁴⁴

אם בענייני מחשבה ופילוסופיה המחבר מסתמך בעיקר על הרמב"ם, הרי שמרבית דרשות חז"ל המובאות בחיבורו לקוחות מ"מדרש הגדול" לר' דוד עדני, ומיעוטן משאר מקומות בתלמודים ובמדרשים. כמו כן מרבה המחבר לצטט מחיבוריו של המדקדק הספרדי הנודע, ר' יונה אבן גינאח (995? – 1050?).

החיבור נדפס בשני טורים: בצד שמאל של כל עמוד נדפס המקור, הכולל חלקים גדולים מאוד ורצופים בלשון הערבית-היהודית, ובצד ימין תרגום עברי מוער.

בסוף כל פרשה נדפס פירוש ההפטרה באותו פורמט, תחת הכותרת "ענין ההפטרה". לעיתים מציין המחבר את המקום שממנו לקוחה ההפטרה, כגון בתחילת הפירוש להפטרת "תולדות": "ענין ההפטרה בתרי עשר".⁴⁵ במדרש זה מרובים הביאורים הפותחים בשאלה ואחריה תשובה. על עניין זה ראו בהרחבה במדרש הבא, "שואל ומשיב".

43 הוציא לאור הרב יוסף קאפח (מדרש הבאור, שני כרכים, קריית אונו תשנ"ח-תשנ"ט). על המדרש ועל מחברו, ראו: בנימין ריצ'לר, "על מדרש הביאור התימני ומחברו", עלי ספר ב (תשל"ו), עמ' 91-96; לנגרמן, המדרש התימני (לעיל הערה 23) עמ' 270-271.

44 ראו ההערה הקודמת, מבוא, עמ' 2. בהמשך מותח הרב קאפח ביקורת קשה על המחבר ואומר: "איני יודע אם כל פירוטיו יתקבלו על דעת הרמב"ם, ולפי הנראה שלא [...] כאמור, איני יודע אם הרמב"ם יסכים לכל הנחותיו [...] נראה לי לומר, כי חכמי תימן הללו למדו ושנונו היטב את מליו של הרמב"ם, ואף שבילי חשיבתו המחשבתיים והפילוסופיים של הרמב"ם, כולם נהירים להם ובהם צעדו, אך את רוחו של הרמב"ם לא קלטו, וכמעט כבדה שמיעתם מלהאזין לרוחו".

45 ח"א, עמ' קנד.

מדרש "שואל ומשיב" על התורה⁴⁶

שמו של המחבר, זמנו או מקומו אינם ידועים. בהסתמך על צורת האותיות משערים המהדירים שהוא נכתב במאה החמש-עשרה או השש-עשרה, ככל הנראה סמוך לשנת 1500. השערה זו מתחזקת לנוכח מגמתו האלגורית של החיבור, המשייכת אותו לתקופה שלפני אמצע המאה השש-עשרה. כיוון שהמחבר מחליף לפעמים צירי בחולם, כמצוי בהגייתם של בני דרום תימן,⁴⁷ המהדירים קובעים כי הוא לא חי במרכז תימן אלא בדרומה.

המחבר מרבה להעתיק מ"מדרש החפץ" לרז"ה, עובדה שהביאה את המהדירים למסקנה, שהמחבר חי לאחר רז"ה, ואולי בן זמנו, אבל בוודאי לא לפניו.⁴⁸ שלא כבמדרשי תימן מהתקופה הקלאסית, מצויות במדרש זה דרשות רבות יחסית המבוססות על קרי וכתוב, על גימטריות ועל לשונות דוגמת "אל תקרי". לעומת זאת אין בו ציטוטים של בתי שיר, ביטויים או פתגמים מהקוראן ומהספרות המוסלמית, כפי שהיה מקובל במדרשי תימן הקלאסיים, ואף לא נזכרות בו דעות שאינן מקובלות מהספרות האסמאעילית.⁴⁹ גם פולמוסים וויכוחים עם האסלאם אינם מצויים בו, בניגוד לרווח ברבים ממדרשי תימן בתקופה הקלאסית.⁵⁰

46 שמו המקורי של המדרש אינו ידוע. את השם "שואל ומשיב" העניקו לו המהדירים, יוסף טובי ומאיר חבצלת (ראו לעיל הערה 38), בגלל צורת הכתיבה המיוחדת שלו בדרך של שאלות ותשובות.

47 לעניין זה, ראו: שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 92; יוסף טובי, "צירי וחולם במבטא יהודי תימן", בתוך: "רצהבי (עורך), בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל אביב תשכ"ז, עמ' 52-57; יצחק גלוסקא, "לשון מעורבת בתעודה על פרעות עדן", בתוך: "גלוסקא וצ' קיסר (עורכים), ספר שבטיאל - מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, רמת גן תשנ"ב, עמ' 36.

48 מבוא המהדירים (ראו לעיל הערה 38), עמ' 9.

49 שם, עמ' 10. להשפעת התיאולוגיה האסמאעילית על מדרשי תימן ראו למשל: ש' פינס, "נתנאל בן אלפיומי והתיאולוגיה האסמאעילית", תימא ג (תשנ"ג), עמ' 29-46; D. R. Blumenthal, "An Example of Ismaili Influence in Post Maimonidean Yemen", *Studies in Judaism and Islam*, Jerusalem 1981, pp. 155-174.

50 על יחסם של מדרשי תימן לאסלאם ועל הפולמוס נגדו, ראו למשל: "רצהבי, עניני דת בפולמוס בין מוסלמים ליהודים בתימן", ידע עם יד (תש"ל), עמ' 12-24; ש' רגב, "היחס לאסלאם בספרות ההגות של יהודי תימן", תימא ז (תשס"א), עמ' 17-28; "י טובי, "התאסלמות בקרב יהודי תימן תחת השלטון הזייד: עמדות ההלכה הזיידית, השלטון האמאמי והחברה המוסלמית", פעמים 42 (תש"ף), עמ' 105-126; א' שלוסברג, "הפולמוס עם האסלאם במדרש 'מאור האפילה'", תימא ג (תשנ"ג), עמ' 57-66; הני"ל, "הפולמוס האנטי-מוסלמי במדרשי האגדה התימניים", תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 205-224; ר' אהרוני,

המאפיין הבולט ביותר של המדרש הוא, שכמעט כל המאמרים שבו באים במבנה של שאלה ותשובה. לשאלה קודם בדרך כלל הפועל הערבי "קאלו" [= אמרו], או הצירוף "כיף קאלו" [= כיצד אמרו? או: מה פירוש אומרם], ואילו לתשובה קודמת המילה הערבית "אלג'ואב" [= התשובה].⁵¹

השיטה שלפיה הכותב מציג את דעותיו ואת רעיונותיו באמצעות מתן תשובה לשאלה מצויה כבר בדרשות חז"ל, דוגמת הדרשות הפותחות במילים "למדנו רבנו" והאופייניות למדרשי "תנחומא-ילמדנו". שיטת כתיבה זו מצויה גם בחיבורים מתקופת הגאונים, דוגמת הספר "שאלות דרב אחאי גאון" והספר "הזהיר", אשר בכל דרשה שבו – שלוש שאלות בהלכה. גם בחיבוריו של רב סעדיה גאון אנו מוצאים את שיטת הכתיבה בדרך של שאלה-תשובה.⁵² השימוש בשאלות ותשובות בכתיבה המדרשית מצוי גם אצל חכמי אשכנז. כך, למשל, בעל המדרש האשכנזי על פרק א בספר ישעיהו מקשה קושיות, בסגנון המזכיר את קושיותיהם של בעלי התוספות על התלמוד ועל המקרא, בלשונות כגון "תימא", "ועוד תימא", "אדרבה", "אי נמי", "יש לומר".⁵³

דרך כתיבה זו מוכרת היטב גם מחיבורים אחרים שכתבו בני תימן, בעיקר מחיבורים הלכתיים דוגמת אלה שנועדו ללימוד הלכות שחיטה וטריפה, מאכלות

- "מגילויי הפולמוס הדתי בין יהודים למוסלמים בתימן", בתוך: "י טובי (עורך), לראש יוסף: מחקרים בחכמת ישראל, תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, ירושלים תשנ"ה, עמ' 395–408.
- 51 לדיון במטרתן של שאלות מקדימות אלה ובאופיין, ואפילו באפשרות שאת השאלות לא שאל הקהל כלל אלא הדרשן עצמו, או שלפחות הן נשאלו לפי הזמנתו, ראו למשל: יי היינמן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 17–22. לדעת שמואל מירסקי יש לתלות את הקדמת השאלה לדרשה בסדרי בית הדין שנקטו בלשכת הגזית, שממנו יצאה הלכה לישראל. לאחר חורבן בית המקדש אומצו סדרים אלה בישיבה ביבנה ומשם בכל המקומות שאליהם גלתה הישיבה, עד לישיבה שישד רב בבבל (ראו ש"ק מירסקי, שאלות, חלק א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 6–8).
- 52 כנראה בהשפעת דרך כתיבתם של ה"מתקלמי", אשר רס"ג הושפע מהם, ואשר אף הם נהגו להציג את טענותיהם בדרך של שאלה ותשובה, ראו: שרה סטרומזה, סעדיה גאון: הוגה יהודי בחברה ים-תיכונית, תל אביב תשס"ב, ובייחוד עמ' 11–12. אחד החיבורים הבולטים בימי-הביניים שנכתב בדרך של שאלות ותשובות הוא ספרו של ר' משה אבן עזרא "כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה" (ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשמ"ה), הכולל תשובות לשמונה שאלות שמציג לרמב"ע משורר צעיר בתחילת דרכו, ואגב תשובותיו הוא פורש לפני הקוראים את דעותיו על השירה המקראית, על השירה הערבית ועוד.
- 53 ח' מאק, "מדרש אשכנזי לפרק א בספר ישעיהו (כ"י אוקספורד בודלי 155)", סידרא יג (תשנ"ז), עמ' 117.

אסורות ודיני קידושין, גיטין וייבום,⁵⁴ אך גם ממדרשי תימן השונים על המקרא.⁵⁵

מדרש "שאל ומשיב" כתוב בשתי לשונות: העברית משמשת בחלקים הלקוחים ממקורות חז"ל, ואילו הערבית בחלקים הכתובים על דרך האלגוריה, בהסתמך על החיבורים הפילוסופיים של ימי-הביניים, ובעיקר אלה של הרמב"ם.⁵⁶

המהדירים הדפיסו תחילה את התרגום העברי של הפירושים על חמשת חומשי התורה (עמ' 19–182), ואחריו את התרגום העברי של ביאורי ההפטרות, המסתיים בסוף פרשת "ואתחנן" (עמ' 183–201), אחר כך את המקור העברי של הפירוש על התורה (עמ' 205–314) ולבסוף את "ואלה ענינות לאפטריות", שהוא המקור העברי של פירושי ההפטרות.

הנה דוגמה לפירוש הפטרות מתימן שכבר נדפס, וכולל אך ורק פירושים על

ההפטרות:

פירוש הפטרות לר' זכריה הרופא [= הרז"ה]⁵⁷

שם המחבר בערבית הוא יחיא בן סלימאן אלטביב, או אלחכים יחיא בן סלימאן אלד'מארי. הוא נחשב לאחד מגדולי חכמי תימן במדרש ובהלכה.⁵⁸ בין השנים 1427–1430 חיבר במצנעת בני קיס⁵⁹ שני מדרשים, האחד על התורה בשם "מדרש החפץ", מהחשובים שבמדרשי תימן, והשני על ההפטרות. שניהם כתובים בשלוש

54 ראו למשל: "ייל נחום", "מסאיל על ספרא לר' משה אלבלידה", ספר התעודה ממפעל חשיפת גנזי תימן, חולון תשנ"ו, עמ' קמח-קצו.

55 ראו, למשל, מדרש "הביאור" (לעיל, סוף עמוד 13), וכן: "ייל נחום", "פירוש מגילת אסתר לר' משה אלבלידה", חשיפת גנזים מתימן, חולון תשל"א, עמ' שכב-שכז.

56 מבוא החיבור (ראו לעיל הערה 38), עמ' 13–14.

57 ספר ההפטרות לכל השנה, מקרא ותרגום יונתן בן עוזיאל עם פירוש הרז"ה ז"ל, תפן והגה ע"י יצחק דמתי ויהודה לוי נחום, ירושלים תשל"ח. לדברי המהדירים "אין פירוש זה נפוץ ביותר בידי התימנים והוא נמצא אחד בעיר ושנים במדינה" (מבוא, עמ' 13).

58 על הרז"ה ועל פירושו ראו בהרחבה: מאיר חבצלת, "פרשנות מקרא במדרש החפץ לרבי זכריה בן שלמה הרופא", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה א: המקרא ועולמו, ירושלים 1982, עמ' 59–62; הנ"ל, "רבנו זכריה הרופא פרשן המקרא", בית מקרא קכב (תש"ן), עמ' 278–292.

59 מקום בין צנעא לד'מאר (משה גברא, אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן, בני-ברק תשס"ה, עמ' 353).

לשונות: עברית, ארמית וערבית. המקורות היהודיים מובאים במקורם בעברית ובארמית, ואילו הפירושים הנרחבים והפירושים העצמאיים – בערבית.⁶⁰ כאמור, סגנון כתיבתו של הפירוש על ההפטירות דומה לזה של הפירוש על התורה. בסוף פירושו לפרשת "וארא" מעתיק החיבור נוקב במפורש בשמו של רז"ה כמחבר: "סליק בסייעתא דשמיא פירוש רבינו זכריה הרופא זכר צדיק וקדוש לברכה".⁶¹ תימניותו של המחבר באה, למשל, לידי ביטוי בכך שאין בכתב היד ביאור להפטרה "שמעו דבר ה' בית יעקב" (ירמיהו פרק ב), המשמשת בהרבה קהילות הפטרת פרשת "מסעי", משום שלפי מנהגי תימן מפטירים בשבת זו "חזון ישעיהו", ובשבת "דברים" – "איכה הייתה לזונה". החיבור נכתב, כאמור, בלשון מעורבת, עברית וערבית-יהודית זו לצד זו. לטובת הקוראים שאינם בקיאים בלשון הערבית הוסיפו המהדירים בסוף כל עמוד מדור בשם "תרגום המילים הערביות". עיקר הביאור מבוסס על דרשות חז"ל, הן מן התלמודים הן מן המדרשים והילקוטים. הרי דוגמה לשילוב בין דרשות חז"ל לבין ביאורים ממוקדים בלשון הערבית-היהודית:

"עניה סוערה" (ישעי' נד, יא – הפטרת פרשת נח) – זו כנסת ישראל שהיא דחופה בעה"ז;

"מריבץ בפוץ אבניך" – יעני אליאקות אלאחמר אלכוחלי. ואלמענא אן חתי חגארהא תכון גאליה בתמן כתיר. וספיר הוא אלמהא והוא מן אלחגאר אלגאליה [= ר"ל אבן אדומה כחולה וענינו שאפילו אבניה יהיו יקרות במחיר רב];

"כדכד" (שם, שם, יב) – הוא אבן טובה משובחת;

"אקדח" – גואהר מתווקדה באלחמרה ומתלה קדחת איי חרארה מתווקדה [= מרגליות מתלהטות באודם וכמוהו "קדחת", ר"ל חום לוחט];

"וכל גבולך לאבני חפץ" – א"ר בנימין עתידין תחומי ירושלים להיות מלאים אבנים טובות ומרגליות,⁶² וכל ישראל באים ונוטלים חפציהם מהם, לפי שישאל בעה"ז מתחמין באבנים ובצרוות. אבל לעתיד לבוא מתחמין באבנים טובות ומרגליות. הדא הוא דכתיב: "וכל גבולך לאבני חפץ".⁶³

60 ראו לעיל הערה 31.

61 עמי' מז (ראו לעיל הערה 57).

62 השו: ילקוט שמעוני, רמז תעז.

63 שם, רמז תפ.

כדרכו במדרש "החפץ" על התורה, רז"ה משלב בפירושו על ההפטירות גם דיונים פילוסופיים. כך למשל, בתחילת ביאורו להפטרות יום טוב ראשון של שבועות:

"ויהי בשלשים שנה" (יחזי א, א) – תעלם אן הדה מראה נבואה ולא אדי מנה אלא רמז פקט ואן שית תסתופי אלכלאם פפי כתאבנא אלדי קד אפרדנא להדא אלפן פי פירוש אלמרכבה [= תדע שזוהו מראה נבואה. ולא אביא ממנו אלא רמז בלבד. ואם ברצונך לדעת הדברים בשלמות (עיין) בספרנו שייחדנו לענין זה בפירוש מעשה מרכבה].

דבר אחר: "בשלשים" – באלגו אלנבוי גז אלכיאל והי הנא מצאפת אלחפץ [= בחלק הנבואי. חלק הדמיון וכאן הוא זפות הזכרון].

"ברביעי" – אלגו אלנוזעי [= חלק הפרישות].

"בחמשה לחדש" – אלגו אלנטקי [= החלק המדבר].

"ואני בתוך הגולה" – פי אלאנתקאל אלי אלעלם [= בהעברה אל החכמה].

"על נהר כבר" – אעני צאפי [= כלומר זך].

"נפתחו השמים" – אנכרקת אלחגב [= נקרעו המסכים].

"מראות אלהים" – יעני אדראך רוחאני [= ר"ל השגה רוחנית].⁶⁴

פירושי הפטרות רבים עודם ספונים בכתבי יד וממתינים לגואלם. להלן תיאורם של כמה פירושים כאלה.

פירושו של ר' אברהם בן שלמה על ההפטירות

ר' אברהם בן שלמה (ראב"ש) היה אחד המחברים הפוריים ביותר בתימן. ברבע הראשון של המאה ה-15,⁶⁵ דהיינו בשלהי תקופת המדרשים הקלאסיים, חיבר פירוש מקיף המשתרע על פני מאות דפים על נביאים ראשונים ואחרונים. דרך פרשנותו דומה מאוד לזו שבמדרשי תימן הקדומים, כלומר פרשנות לקטנית, השואבת ממקורות רבים ומגוונים בעברית ובערבית: דרשות מהתלמוד הבבלי ומהתלמוד הירושלמי, תרגומים לארמית, הן של אונקלוס על התורה הן של יונתן בן עוזיאל על הנביאים, תרגומים וביאורים בלשון הערבית-היהודית של גאוני בבל ובראשם רס"ג, רב שמואל בן חפני גאון, רב שרירא גאון ורב האי גאון; הערות

64 הדברים נכתבו בהשפעת הרמב"ם ב"מורה נבוכים".

65 לדיון נרחב על "תימניותו" של ראב"ש ועל זמנו, ראו: א' שלוסברג, פירוש ר' אברהם בן שלמה התימני לספר ישעיהו, רמת גן תשע"ה, עמ' 11–21.

לשוניות של גדולי המדקדקים, ובעיקר של ר' יונה אבן ג'נאח ומנחם בן סרוק, וביאורים של חכמי ימי-הביניים דוגמת רש"י, ראב"ע, ר' יהודה אבן בלעם, רד"ק ור' תנחום הירושלמי. עוד הוא מזכיר (במפורש או במרומז) משוררים, ובהם ר' שמואל הנגיד ור' יהודה הלוי,⁶⁶ וחכמים אחרים, כגון הרמב"ם, רב אסף "ראש הסדר" ורב נתן איש רומי, בעל "הערוד". חשוב להדגיש שראב"ש העתיק מדברי קודמיו בצורה מושכלת וביקורתית. הוא הרבה לעבד את מקורותיו, פעמים שינה ניסוחים, פעמים השמיט חלק מהביאור המקורי ופעמים הרחיב אותו.

כיוון שאין בפירוש ראב"ש ביאורים רבים על דרך הקבלה, הרמז והנוטריקון, וגם מקומם של הביאורים האלגוריים קטן בו מאוד, נראה שחיבור זה מייצג את תחילתה של תקופת המעבר בין המדרשים התימניים הקדומים למדרשים החדשים.⁶⁷

עד היום ראו אור פירושו של ראב"ש במלואם כמעט לכל ספרי נביאים ראשונים,⁶⁸ לספר ישעיהו,⁶⁹ לכמה מספרי תרי-עשר⁷⁰ ולתחילת ספר יחזקאל.⁷¹

- 66 ראו למשל, הפירוש לספר שמ"ב (ההערה הבאה), עמ' רנ"ג, שם הוא מצטט בית שיר של המשורר המוסלמי ד"ו אלרמה, הלוא הוא גילאן אבן עקבה, מחשובי המשוררים בתקופה האומיית (ר' ניקולסון, תולדות הספרות הערבית, ירושלים תשל"ח, עמ' 195).
- 67 עם זאת ראוי לציין, כי העדות הראשונה להימצאות ספר "הזוהר" בתימן מצויה בפירושו של ר' אברהם בן שלמה לנביאים, במובאות בשם "ספר הזהר" או "מדרש ר' שמעון". וראו עוד: י' טובי, "רבי יצחק ונה והתחזקות העיסוק בקבלה בתימן", דעת 38 (תשנ"ז), עמ' 18.
- 68 את כולם ההדיר הרב יוסף קאפח: פירוש נביאים ראשונים לר' אברהם בן שלמה, חלק א: יהושע ושופטים, קריית אונו תשנ"ט; יוסף קאפח: ראב"ש, יהושע-שופטים; פירוש נביאים ראשונים לר' אברהם בן שלמה, חלק ב: שמואל א, קריית אונו תש"ס; חלק ג: שמואל ב, קריית אונו תשס"ב; פירוש נביאים ראשונים לר' אברהם בן שלמה, חלק ד: מלכים א, קריית אונו תשס"ו. ועוד ראו א' שלוסברג, "פירושו של ר' אברהם בן שלמה התימני לסיפור יהוא (מל"ב ט-ז)", תימא טו (תשע"ח), עמ' 5-66.
- 69 לסקירה ראשונית על פירוש זה ראו א' שלוסברג, "ר' אברהם בן שלמה התימני ופירושו על ספר ישעיהו", אסתר קאפח (עורכת), מתימן לישראל: תרבות, לשון, ספרות וחינוך, ירושלים תשע"א, עמ' 277-328. למהדורה ביקורתית של הפירוש בצירוף מבוא נרחב על ראב"ש ודרכי פרשנותו ראו שלוסברג, פירוש (לעיל הערה 65).
- 70 א' שלוסברג, "פירושו של ר' אברהם בן שלמה לספר יואל", בתוך: י' גלוסקא וא' בן-דוד (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובמדעי היהדות, ירושלים תשס"א, עמ' 209-230; הנ"ל, "פירושו של ר' אברהם בן שלמה התימני לספר עובדיה: מהדורה מוערת ומבוארת", בתוך: מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), תשורה לעמוס: אסופת מאמרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם, אלון שבות תשס"ז, עמ' 235-256; הנ"ל, "פירושו של ר' אברהם בן שלמה התימני לספר עובדיה – מהדורה מוערת ומתוקנת", בין עבר לערב יב (תש"פ), עמ' 86-111; הנ"ל, "מדרש אלציאני לר' אברהם בן שלמה על תרי-עשר", דברי הקונגרס העולמי ה-12 למדעי היהדות, חטיבה א: המקרא ועולמו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 53-63.

בועז כהן,⁷² יהודה רצהבי⁷³ ואחרים פרסמו קטעים מתוך פירושו של ראב"ש, בעיקר אלה שבהם ציטוטים של רב סעדיה גאון.

זאת ועוד, יכולים אנו לקבוע בוודאות שמלבד פירושו על הנביאים חיבר ראב"ש פירוש נפרד על הפטרות השבתות והמועדים. יתרה מזאת, פירוש זה קדם לפירוש על הנביאים הראשונים והאחרונים.

בנוסף לפירושו הידועים של ראב"ש לספרי נביאים ראשונים ואחרונים, מוכר במחקר גם כתב יד ביהמ"ל L 1012a (סימנו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים: ס' 24211. עד לאחרונה לא נידון ייחוסו של פירוש זה לראב"ש. למעשה הכול הסתמכו על מה שכתב מאן דהו, כנראה ספרן בית המדרש, בשער כתב היד:

מדרש להפטרות מכל השנה. ומביא פירושים בלשון ערבי, ומביא בן גאנאך (!) ותנחום ור' יצחק הספרדי ורבינו סעדיה ז"ל. וכנראה הוא מר' אברהם בר' שלמה בעל פירוש על נביאים [...] יפה מאוד, הכתב הוא מעשה ידי אומן, מופלא, ונכתב לפ"ד בערך רמ-רנ [= 1490-1480].

במסגרת עבודת תזה שנכתבה בהדרכתי במחלקה לערבית באוניברסיטת בר-אילן, בדק מר מרדכי גרנר את כתב היד ואת זיקתו לפירוש ראב"ש לנביאים ראשונים ואחרונים.⁷⁴ מסקנתו, המבוססת על התאמה לשונית וסגנונית, על המקורות המצוטטים ואף על דמיון מלא לאורך פרקים רבים, הייתה, שאכן מדובר בפירוש של ראב"ש להפטרות השנה.⁷⁵

זאת ועוד, משהוכח שהפירוש על ההפטרות מתחת ידו של ראב"ש יצא, ניתן היה גם לקבוע את סדר כתיבתם של חיבוריו. תחילה כתב פירוש על ההפטרות,

71 א' שלוסברג, "פירושו של ר' אברהם בן שלמה התימני לספר יחזקאל: פרסום ראשון", עלי ספר כו-כז (תשע"ז), עמ' 149-175. בעתיד בכוונתי להדיר את הפירוש על כל הנביאים האחרונים.

72 B. Cohen, "Quatations from Saadia's Arabic Commentary on The Bible from Two Manuscripts of Abraham Ben Solomon", *Saadia Anniversary Volume*, New York 1943, pp. 75-139.

73 י' רצהבי, "מובאות חדשות מפירוש ר' סעדיה למקרא (מתוך פירוש ר' אברהם בן שלמה למקרא)", סיני צח (תשמ"ז), עמ' צז-קח.

74 מ' גרנר, פירוש ההפטריות בכתב-יד בית המדרש לרבנים בניו-יורק L 1012a, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ה.

75 את עיקרי המחקר ניתן לראות כמאמר: א' שלוסברג ומ' גרנר, "מדרש העניינות שמפטיר לכל התורה" – פירושו של ר' אברהם בן שלמה התימני על ההפטריות", תימא טז (תשע"ט), עמ' 55-112.

כנראה לצורך תלמידי חכמים, רבנים ודרשנים, ולא לצורך קריאת ההפטרה בבית הכנסת בשבתות ובמועדים. אחר כך הרחיב את פירושו זה לכלל חיבור מקיף על כל הנביאים, ראשונים ואחרונים, וזאת, כנראה, כדי למלא את החסר בתחום זה בפרשנות המקרא בתימן.⁷⁶ בקולופון שבסוף הפירוש לנביאים ראשונים נכתב, שכתיבת החיבור הסתיימה בשנת 1422, ועל כן רשאים אנו לשער, כי פירוש ההפטרות נכתב קודם שנה זו, דהיינו בתחילת המאה ה-15.

העובדה שהפירוש לספרי הנביאים נכתב לאחר הפירוש על ההפטרות, אפשרה לראב"ש לתקן בו טעויות שנפלו בפירוש להפטרות. כך למשל, בהפטרה לפרשת "תולדות" מצוי הפסוק: "והייתי יָד ממהר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים לשקר ובעושי שקר שכר אלמנה ויתום ומטה גֵר ולא יִראוני אמר יְיָ צבאות" (מלאכי ג, ה). אולם במקום "ומטה" צ"ל "וימְטִי", ואכן, בפירוש לספר מלאכי תוקנה המילה.

בשולי העמודים של הפירוש להפטרות מצויות הערות. קשה להבחין אם הערות אלה נוספו על ידי המחבר עצמו, או שמא מעתיק מאוחר יותר, או אולי קורא חד-עין וְרָחַב דעת, הוא שהוסיפן. אולם לעיתים אירע שהערות אלה הועתקו בהמשך לתוך הפירוש לספרי הנביאים, אם על ידי המחבר עצמו, או על ידי מעתיק מאוחר יותר, שחשב שהן הוספות של המחבר.

בראש חלקו העיקרי של כתב היד, פירוש ההפטרות,⁷⁷ נכתב באותיות גדולות ומודגשות: "בשם האל הגדול, הגבור והנורא, אתחיל לכתוב מדרש העניינות, שמפטיר לכל התורה". ככל הנראה בעטייה של פתיחה זו נקרא חיבור זה בשם "מדרש העניינות על התורה",⁷⁸ או "מדרש עניינות התורה", שלא כרוב פירושי ההפטרות שנכתבו בתימן ושנקראו בפשטות "פירוש הפטריות".

תחילה ביאר הפרשן את הפטרות השבת על פי סדרן, ואחריהן את ההפטרות לראש חודש ולמועדים השונים. בהפטרות הראשונות הכותרות כתובות בלשון

76 על מטרות כתיבתו של פירוש ראב"ש על הנביאים ראו: שלוסברג, פירוש ר' אברהם בן שלמה התימני לספר ישעיהו, המבוא, עמ' 21–32 (לעיל הערה 65).

77 בתחילת כתב היד מצויים ארבעה דפים בכתיבות שונות, ובהם קטע מ"מחברת התיג'אן" בערבית וליקוטים מחיבורים נוספים, ובסופם "מעשה בעשרה זקנים". על המנהג להעתיק את "מחברת התיג'אן" בראשי כתיבי יד מנוקדים ומוטעמים של התורה, ראו: מורג, העברית שבפי יהודי תימן (לעיל הערה 47), מבוא, עמ' לא–לז. על "מחברת התיג'אן" ראו: א' אלדר, "טיבן של מחברות התיג'אן מתימן ומקורותיה של המחברת העברית", מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 19–29.

78 ראו למשל: כהן, ציטוטים מפירוש רס"ג (לעיל הערה 72), עמ' 76.

ארוכה ומפורטת, כגון: "אתחיל לכתוב מדרש אפטרות אלה תולדות נח בישעיה" או: "אתחיל לכתוב מדרש אפטרות לך לך בישעיה". בהמשך הפירוש הכותרות מתקצרות, לדוגמה: "אפטרות וישמע יתרו בתרי עשר", או: "אפטרות במדבר סיני בתרי עשר". נוסח זה מתקצר לעיתים עוד יותר, והמקור נביא מושמט, כגון "אפטרות שלח לך". גם אורך הפירושים משתנה: פעמים הפירוש משתרע על פני חצי עמוד, פעמים על יותר מעשרה עמודים, ופעמים כולל עמוד אחד פירוש לשלוש הפטרות שונות.

כאמור, שפר חלקו של מדרש זה, והוא זכה למחקר ראשוני ולתיאור, אך עדיין לא זכה לראות אור בדפוס.

המדרש האנונימי על התורה ועל ההפטרות

מדרש נוסף שזכה לתיאור ראשוני הוא "המדרש האנונימי על התורה ועל ההפטרות". מדרש זה מצוי בכתב-היד British Library Or. 1481.⁷⁹ כתב-היד תואר בקצרה בעבר על ידי צבי לנגרמן⁸⁰ ועל ידי כותב מאמר זה,⁸¹ אך עדיין לא ראה אור בדפוס. בכוונתי להחזיר את כתב היד ולפרסמו בדפוס.

מחברו של מדרש זה אינו ידוע, אך מהאמור בו עולה, כי הוא נכתב בשנת ה'רפ"ה, היא שנת 1525 לספירה. המדרש, הכתוב בכתב-יד תימני, משתרע על פני 88 דף, והוא מקיף את כל חמשת חומשי התורה ואת ההפטרות הנקראות מדי שבת. כל הפטרה מבוארת בקצרה לאחר הפרשה שבסופה היא נקראת. למעשה, הביאורים על ההפטרות קצרים במיוחד ואינם חורגים בדרך כלל מביאורי מילים בלבד. דוגמה אופיינית היא הביאור הבא, הלקוח מההפטרה לפרשת "ואתחנן": "והרכסים - אלוערה [= מקומות סלעים וטרשים]; 'מי מדד בשעלו מים' - "שעלו" הי אלראחה [= היא כף היד]; 'וכל בשליש' - הו מכיאל [= היא מידה], כלומ' שלישי המדה".⁸²

מוצאו התימני של המדרש בא לידי ביטוי מובהק באותם המקומות, שבהם הוא מבאר הפטרות הנקראות ע"י יהודי תימן דווקא. כך למשל, הפטרת פרשת

79 מספרו בקטלוג של מרגליות: 368. סימנו במתכ"י: ס' 5988.
80 במאמרו: "שני מדרשים פילוסופיים בלתי-ידועים מתימן", קרית ספר סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 1336-1337, ובספרו: המדרש התימני, עמ' 280-281.
81 א' שלוסברג, "מדרש תורה תימני אנונימי מראשית המאה ה-16", סידרא יח (תשס"ג), עמ' 135-176.
82 דף 74 ע"א.

בא במדרשנו פותחת במילים: "וסכרתני את מצרים ביד אדנים קשה (ישעי' יט, ד), והיא אכן זו הנקראת אצל יהודי תימן, שהרי האשכנזים והספרדים מפטירים בפרק מו בספר ירמיהו ("הדבר אשר דבר ה' אל ירמיהו הנביא").

המנהג התימני בחלוקת ההפטרות בולט במיוחד בפרשת "חוקת". בקרב יהודי תימן רווח המנהג לחלק את פרשת חוקת לשני חלקים: החלק האחד, מראשית הפרשה עד "ויט ישראל מעליו" (במדבר כ, כא) נקרא יחד עם פרשת קורח, ואילו החלק השני, מ"ויסעו מקדש" (כ, כב) עד סוף הפרשה, נקרא יחד עם פרשת בלק. מנהג קריאה זה משתקף גם במדרשנו: באמצעה של פרשת חוקת, לאחר שביאר את הפסוק: "ויט ישראל מעליו", עבר המחבר, כדרכו בסופי פרשיות, לעסוק ב"מענין אפטרה". אחר כך כתב באותיות גדולות את המילה "ויסעו", כפי שהוא נוהג לעשות בתחילת פרשיות, אם כי באותיות שונות במקצת מאלה הרגילות אצלו בראשי פרשיות ומבלי להקדים ל"ויסעו" את הקיצור "פרש" [= פרשת].

אחד המאפיינים החשובים של מדרש זה הוא השימוש המרובה בדרך של שאלות ותשובות. המילים המקובלות להצגת שאלה הן: "כיף קולה/קולהם" [= כיצד הוא אומר/מה פירוש אומרם], או: "לם קאל" [= למה אמר]. בעל המדרש נעזר בשאלות כדי להציג רבים מביאוריו. הוא שואל על צורות כתיב חריגות, על אותיות קטנות וגדולות, על סדר מילים בפסוק, על ניקוד חריג, על סתירות בין פסוקים שונים ועל מאמרי חז"ל קשים.

כך למשל, שואל המדרש על צורת כתיב חריגה:

'ורצאתי אתכם נאם יוי אלהים' (יחז' מג, פס' כז – הפטרת פרשת "תצוה") – לם כאנת הדיה ורצאתי כת[ובה] באלף כאן תכון כתובה ביוד מת'ל מא הי מכתובה בכל מקום [= למה "ורצאתי" זה כתוב באל"ף, היה צריך להיות כתובה ביו"ד, כפי שהיא כתובה בכל מקום]? כלומי זה רציון אחד אין שני לו, שאין אחריו קצף, כלומי זה רציון לי לבדי, שאני אחד ואין לי שני,

והו (!) שרמזו באלף וזה לעתיד לבוא (34 ע"א).

בעל המדרש מסתמך בביאוריו גם על התרגום הארמי של יונתן בן עוזיאל על הנביאים. כך, למשל, הוא כותב בביאורו להפטרות פרשת "ויצא": "אמגנך" (הושע יא, ח) כתרג[ו]מו: 'אמסרנך' (13 ע"ב); בביאורו להפטרות פרשת "ויחיי" הוא כותב: "ווחזקת והיית לאיש" (מל"א ב, ב) – כלומי לאיש חכם וירא שמים, כתרג[ו]מו: 'לגבר דחיל חטאין' (18 ע"ב); וכן בביאור על הפטרת פרשת "בלק": "והשמדתי עריך" (מיכה ה, יג) – אלו האיבים, כמא תרג[ו]ם [= כפי שתרגם]:

"ואשיצי בעלי דבבך" (67 ע"א); על הפטרת פרשת "כי תצא" הוא כותב: "בשצף קצף" (ישעי נד, ח) – 'בשעה זעירא', כתרגומו (עמ' 83 ע"א). המדרש עוסק גם בשאלות פילוסופיות. כך למשל, במהלך ביאורו על הפטרת פרשת "יתרו" הוא שואל ועונה:

"וקרא זה אל זה ואמי קדוש" (ישעי ו, ג) וגי קאל אלמתרגם ומקבלין דין מדין ואמרין קדיש בשמי מרומא בית שכינתיה קדיש על ארעא עובד גבורתיה קדיש בעלם עלמיא לס בדי באלוצט אלדיי הו עאלם אלאפלאך כאן יבדא באלאעלא ואלא באלאספל. תעלם אנה בדא מן עאלם אלאפלאך לאן מא צח לנא אלברהאן עלי וגודה תעי אלא מן חרכת אלפלך פלדיאלך בדי בה.

[= אמר המתרגם: "ומקבלין דין מדין ואמרין קדיש בשמי מרומא בית שכינתיה קדיש על ארעא עובד גבורתיה קדיש בעלם עלמיא".⁸³ למה התחיל באמצע, אשר הוא עולם הגלגלים, היה עליו להתחיל בעליון ולא בתחתון? דע, כי הוא התחיל בעולם הגלגלים, לפי שלא התאמת לנו המופת למציאותו יתעלה אלא מתנועת הגלגל, לפיכך פתח בן].⁸⁴

נוסף על המדרשים שתוארו לעיל, מצויים בכתבי יד מדרשי הפטריות נוספים, שבמקרים רבים מחבריהם אינם ידועים, והמשוועים למחקר ולפרסום.⁸⁵

- **מדרש הפטריות:** כתב יד גדול, המשתרע על פני 329 דפים. המדרש, מן המאה החמש-עשרה, כתוב בעברית בלולה בערבית ועוסק בהפטרות של כל השנה. מקורותיו העיקריים הם המשנה והתלמוד, המכילתא, התרגומים הארמיים של אונקלוס ושל יונתן, מדרשי רבה, פירושי רס"ג וחיבורי הרמב"ם. כמו כן הוא מצטט מדברי אריסטו, אפלטון וגלינוס,⁸⁶ עובדה המשכיכת אותו בעליל לתקופת המדרשים הקלאסית;

83 על הנוסח הארמי ראו: אלכסנדר שפרבר, כתבי הקדש בארמית, כרך ג (תרגום יונתן לנביאים אחרונים), לייך 1962, עמ' 13.

84 השוו: מורה נבוכים, מהדורת מיכאל שוורץ, תל-אביב תשס"ג, ח"ב, עמ' 256 ואילך.

85 ראו גם: "רצהבי, תורתן שלבני תימן, קריית אונו תשנ"ה, עמ' קמח-קמט.

86 חלקים מן המדרש תוארו בקטלוג: David Solomon Sassoon, *Ohel Dawid* – descriptive catalogue of the Hebrew and Samaritan manuscripts in the Sassoon Library, London 1932, vol. 2, pp. 654–659.

- **פירוש להפטירות לעמרם בן יפת הכהן:**⁸⁷ כתב היד נכתב במאה החמש-עשרה ומשתרע על פני 42 דפים,⁸⁸ אולם הוא אינו שלם וכולל רק את ההפטרות מפרשת "בא" עד פרשת "דברים". הפירוש למרבית ההפטרות פותח במילים: "אמר הדרשן". במדרש מצויים ביאורים ודרושים על ההפטרות בערבית ובעברית. המחבר מרבה להביא ממדרשי חז"ל, מתרגום אונקלוס, מ"מורה נבוכים" לרמב"ם, ולעיתים גם מדברי הפילוסופים;
- **פירוש ההפטירות של כל השנה:** פירוש קצר שנכתב בשולי הדפים.⁸⁹ הפירוש על דרך הדרש וכולל גם ענייני מסורה. הועתק בצנעא בשנת 1677 בידי הסופר ר' סלימאן בן סעיד אלמנזלי, הדיין האחרון בצנעא לפני גלות מְנֻזָּע⁹⁰ ואב בית דין לאחר שוב הגולים;⁹¹
- **פירוש נרחב על ההפטרות:** כתב יד מן המאה השבע-עשרה, המשתרע על פני 163 דפים.⁹² כתוב בעברית ובערבית. הוא חסר בתחילתו ופותח בהפטרת פרשת "נח". עיקרו פירושי מילים ושיטתו על דרך הדרש והפילוסופיה. מרבה במובאות מן התלמוד, אך גם מספר "הזהרה".⁹³ בין המקורות שמהם הוא מצטט: רב סעדיה גאון, ר' תנחום הירושלמי, ר' אברהם החסיד, ר' יוסף בר' יהודה ור' יונה אבן ג'נאח;
- **פירוש להפטירות מאת שלום בן יחיא קרח:**⁹⁴ כתב יד כולל 124 דפים.⁹⁵ כתיבת הפירוש החלה בשנת 1690 והסתיימה בשנת 1693 בקרית אלצ'יח שבמרכז תימן. בהקדמתו כותב המחבר: "אתחיל לכתוב הפטריות התורה

87 על המחבר ראו: משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, בני ברק תשס"א, ח"א, עמ' 263.

88 סימונו במתכ"י: ירושלים Ms. Heb. 4°533

89 סימונו במתכ"י: ירושלים 4°6875

90 בשנת ה'תל"ט [= 1679] גורשו יהודי תימן בפקודת האמאם לאזור העיר מוזע שבדרום תימן. תנאי החיים הקשים שם, החוס הכבד, סופות החול והמחלות, כמו גם הנדודים במדבר, עשו שמות ביהודי תימן. רק כרבע (לפי חוקרים אחרים רק כשליש) מיהודי תימן הצליחו לחזור לאחר ביטול הגזרה כשנה אחר כך, אם כי לא לבתיהם המקוריים. על נושא זה ראו עוד: י' רצהבי, "גלות מוזע", ספונות ה (תשכ"א), עמ' שלו-שצה.

91 על הרב מנזלי, ראו: גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן (לעיל הערה 87), עמ' 331.

92 סימונו במתכ"י: הספרייה הבריטית, Or. 6834. על-פי הקטלוג במתכ"י כתב היד הוא מהמאה השמונה-עשרה, אולם לדעת רצהבי (תורתן שלבני תימן [לעיל הערה 85], עמ' קמט) הוא נכתב במאה השבע-עשרה.

93 ראו לעיל הערה 67.

94 ראו עליו: גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן (לעיל הערה 87), עמ' 565-566.

95 אוסף יהודה לוי נחום, כתב יד מס' 36. לתיאורו, ראו: יהודה לוי נחום, צהר לחשיפת גנוי תימן, תל-אביב תשמ"ו, עמ' יא.

עם פירוש המאור הגדול רש"י זצ"ל ועם מעט מאמרים על פסוקים ידועים מעין יעקב". בהמשך הוא מתנצל בפני הקוראים והלומדים על סגנון הכתיבה הלא אחיד: "ואל יאשימני מעיין מענין הכתיבה, לפי שלא כתבתי אותה בסגנון אחד, כי זכור אני כשהתחלתי בשנת ת"ן [= 1690] והשלמתי בשנת התנ"ג [= 1693], ובכל אלה הימים לא הייתי כותב אלא לפעמים יום בשבוע והכל ידוע למבין בלי פרוט";

- **פירוש להפטירות מאת יוסף בן אברהם יצחק:**⁹⁶ הפירוש, הנקרא בפי מחברו "חידושי", נכתב בשנת 1741 ומשתרע על פני 69 דפים.⁹⁷ בין מקורותיו העיקריים הוא מציין את "ספר הקבלה", את ר' אברהם דוד בן קמחי ואת הספר "גבול בנימין". בהקדמה לפירושו הוא כותב עוד, כי אחד ממקורותיו הוא "פירוש מה"ר אברהם בן מוהר"ר יוסף יצחק, שכל פירושו מלוקטים מהילקוט ומהגמרא ומרבי משה אלשיך ומגבול בנימין". ר' אברהם בן יוסף יצחק היה כנראה סבו של ר' יוסף בן אברהם יצחק, ואף הוא חיבר פירוש על הפטרות;⁹⁸
- **פירוש קדום להפטירות על דרך הדרש:** כתב היד משתרע על פני 11 דפים וכולל ביאור להלכות שחיטה ולהפטרות.⁹⁹ כל פסקה פותחת בפועל הערבי "קאל" [= אמר].

כפי שניתן להסיק מהרשימה המצומצמת לעיל, מרובים הם פירושי הפטרות שנכתבו בתימן, ורבים מהם עודם טמונים וספונים בכתבי יד ברחבי העולם ובמכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים. סוגה ספרותית זאת לא נחקרה דיה ועדיין רבה המלאכה בתחום זה.

96 ראו עליו: גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן (לעיל הערה 87), עמ' 232–233.

97 סימונו במתכ"י: ירושלים 1082⁴.

98 ראו עליו: גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן (לעיל הערה 87), עמ' 231.

99 סימונו במתכ"י: בהמ"ל 1745.